

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Монографія

За редакцією *Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової*

Харків
«Право»
2015

УДК 316.422
ББК 60.5,32
К65

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Науково-дослідного інституту правового забезпечення
інноваційного розвитку Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 11 листопада 2015 р.)*

Рецензенти:

О. І. Процевський, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

І. В. Венедіктова, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Колектив авторів:

К. М. Андріюченко, м. н. с. – підрозд. 4.3;

Ю. Є. Атаманова, д-р юрид. наук, доц. – підрозд. 4.4 (у співавт.);

Ю. В. Бистрова, канд. наук із соціальних комунікацій, м. н. с. – підрозділи 3.3, 6.1, 6.3;

С. М. Глинянський – підрозд. 3.1 (у співавт.);

С. М. Іванов, канд. техн. наук, доц., с. н. с. – підрозд. 3.1 (у співавт.); підрозд. 3.2; підрозд. 6.2 (у співавт.);

В. В. Карасюк, канд. техн. наук, доц. – підрозд. 6.2 (у співавт.);

Г. П. Клімова, д-р філос. наук, проф., п. н. с. – вступ; підрозділи 1.1, 5.1, 5.3;

С. М. Прилишко, д-р юрид. наук, проф., п. н. с. – підрозд. 4.2; підрозд. 6.2 (у співавт.);

О. О. Осадько, м. н. с. – підрозд. 4.4 (у співавт.);

О. В. Шаповалова, д-р юрид. наук, проф. – підрозд. 1.2;

Л. С. Шевченко, д-р екон. наук, проф., с. н. с. – підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 5.2;

І. І. Чайка, м. н. с. – підрозд. 5.4;

А. М. Юшко, канд. юрид. наук, доц., с. н. с. – підрозділи 1.3, 4.1

Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. – Х. : Право, 2015. – 452 с.

ISBN 978-966-458-961-8

У монографії здійснено комплексний соціально-правовий аналіз інноваційного суспільства і розглянуто умови його становлення в Україні. Зосереджено увагу на окремих аспектах законодавчого забезпечення інноваційного розвитку українського соціуму. Досліджено вплив соціальних інновацій, які обумовлені соціокультурними умовами, на процес становлення інноваційного суспільства в Україні.

Розраховано на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів і всіх тих, хто цікавиться проблемами становлення інноваційного суспільства в Україні.

УДК 316.422
ББК 60.5.32

© Клімова Г. П., Іванов С. М.,
Шевченко Л. С. та ін., 2015
© Видавництво «Право», 2015

ISBN 978-966-458-961-8

ЗМІСТ

Вступ.....	5
------------	---

Розділ I ІННОВАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

1.1. Інноваційне суспільство – новий історичний етап цивілізаційного розвитку.....	8
1.2. Основні напрями державної політики у сфері становлення інноваційного суспільства в Україні.....	40
1.3. Законодавче забезпечення інноваційного розвитку українського суспільства.....	69

Розділ II ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Інноваційна діяльність та інноваційна модель соціально-економічного розвитку: Україна на тлі світових процесів	103
2.2. Стратегічне управління інноваційними процесами на підприємстві	122
2.3. Державна підтримка інтелектуальної власності в Україні	142

Розділ III НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС – ОСНОВА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Особливості стратегії інноваційного розвитку науки в сучасних умовах	161
3.2. Наноіндустрія як найважливіша умова становлення інноваційного суспільства в Україні	181
3.3. Інформаційне забезпечення інновацій: соціально-комунікаційний контекст аналізу.....	202

Розділ IV
ВПЛИВ ПРАВОВИХ ІННОВАЦІЙ НА СТАНОВЛЕННЯ
ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

4.1. Інновації у сфері правового регулювання праці	215
4.2. Теоретико-правові засади організаційно-правових форм соціального забезпечення в умовах становлення інноваційного суспільства в Україні.....	248
4.3. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві: інноваційні підходи до аналізу	259
4.4. Дотримання ділової репутації, честі та гідності працівника як запорука розвитку інноваційної особистості.....	283

Розділ V
ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ –
ВАЖЛИВІША УМОВА СТАНОВЛЕННЯ
ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

5.1. Формування інноваційного клімату як основний фактор інноваційного розвитку ВНЗ.....	303
5.2. Автономія університету як головний економічний пріоритет інноваційного розвитку вищої школи України.....	327
5.3. Якість вищої освіти у аспекті інноваційного розвитку вищої школи України	355
5.4. Дослідницький університет в інноваційному суспільстві знань	374

Розділ VI
ФОРМУВАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ІННОВАЦІЙНОЇ
ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА СТАНОВЛЕННЯ
ІННОВАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

6.1. Креативна компетентність особистості: зміст та основні напрямки формування у вищій школі.....	396
6.2. Інноваційне інформаційно-комунікативне освітнє середовище у вищій школі.....	407
6.3. Інноваційні методи навчання у вищій школі України	426
Список праць авторів.....	439

держави у сфері освіти. Крім нього, профспілки (50%) і керівництво навчальних закладів та управлінь освіти (41%). На себе покладаються у цій справі лише 28% респондентів. Основним гравцем у боротьбі за захист своїх прав учасники опитування вважають профспілки¹.

Отже, зміни економічних пріоритетів та механізмів діяльності вищої школи в умовах автономізації потребують не тільки розробки відповідних стратегій і тактики розвитку університетів та їх законодавчого забезпечення, а й посилення відповідальності керівництва вишів перед суспільством, студентами і науково-педагогічними працівниками. Фінансова, кадрова та управлінська свободи університетів не повинні перетворитися на «феодалну» всюдозволеність їх керівництва. Академічні свободи вчених не мають бути підпорядкованими тимчасовим інтересам освітніх та інших ринків. Реформування університетської освіти мусить відбуватися демократично, спиратися на зростання ролі в освітніх процесах студентських та наукових громад.

5.3. Якість вищої освіти в аспекті інноваційного розвитку вищої школи України

Важливим елементом інноваційного розвитку сучасної вищої школи як умови становлення інноваційного суспільства в Україні є забезпечення якості вищої освіти. Це одне з основних завдань сьогодні, яке має не лише педагогічний чи суто науковий, а й соціальний, політичний та управлінський контекст. Тому проблема якості вищої освіти України набуває особливої актуальності. Про це свідчать державні програми розвитку вищої освіти, новий Закон «Про вищу освіту», в якому вперше з'являється окремий розділ, що присвячується проблемам забезпечення якості вищої освіти, а також численні публікації з цього питання (В. Андрущенко, І. Бех, К. Гнезділова,

¹ Онищенко, О. Дослідження: проблеми сфери освіти негативно впливають на реалізацію прав громадян [Текст] / О. Онищенко // Дзеркало тижня. – 2013. – 19 лип.

О. Демченко, В. Зінченко, М. Кисіль, К. Корсак, О. Левченко, В. Луговий, П. Саух, М. Степко, Ж. Таланова, И. Тализіна, А. Токман, С. Цимбалюк, Є. Шульгін, Я. Яхніна та ін.).

У сучасному світі якість вищої освіти декларується як найважливіший орієнтир глобальної політики ЮНЕСКО і ООН. У програмному документі ЮНЕСКО «Реформа і розвиток вищої освіти», що був прийнятий 1995 р., зауважено, що діяльність в сфері вищої освіти в умовах змін, що відбуваються в світі, повинна здійснюватися під трьома девізами, які зумовлюють її роль і функції на місцевому, національному і міжнародному рівнях: відповідність вимогам сучасності, якість і інтернаціоналізація. У Посланні Саламанської конвенції європейських вищих навчальних закладів (29–30 березня 2001 р.) йдеться, що якість – найголовніша умова для довіри, релевантності, мобільності, співставленості і привабливості вищої освіти.

Поняття «якість» носить багатоаспектний характер залежно від об'єкта і галузі, які розглядаються. Що стосується вищої освіти, воно має різні значення залежно від:

- вимог сторін, які зацікавлені в діяльності ВНЗ: держави, роботодавців, студентів, професорсько-викладацького складу;
- якості тієї академічної галузі, яку треба оцінити;
- історичного періоду розвитку вищої освіти тощо.

Тому не випадково, що поняття «якість вищої освіти» має різноманітні інтерпретації.

У Меморандумі про вищу освіту Комісії Європейських співтовариств, що був надрукований 1991 р., якість визначається як найбільш ефективне використання людських і матеріальних ресурсів вищої школи; поширення наукових досліджень і максимально можливе їх застосування в навчальному процесі; удосконалення і оптимізація вступу до ВНЗ і форм атестації студентів; покращення професійної компетенції викладачів; поглиблення взаємодії з роботодавцями. У Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI століття, що була прийнята 1998 р. на організованій ЮНЕСКО Всесвітній конференції з вищої освіти, якість у сфері вищої освіти трактується як багатовимірна концепція, яка «повинна охоплювати всі її функції і види діяльності: навчальні і академічні програми; наукові розробки і стипендії; комплектацію кадрами; учнів; будівельні споруди; ма-

теріально-технічну базу; устаткування; роботу на благо суспільства і академічного середовища.

У закордонній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні підходи до цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Л. Харвії і Д. Гріна, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття якості вищої освіти: виключність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до певних цілей (відповідність вимогам клієнтів, потребам або бажанням), співвідношення з ціною (можливість та строк повернення інвестицій у вищу освіту)¹. Близькою до їх підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти як атрибут, що характеризує постійний розвиток².

Усе більшого поширення в управлінні якістю вищої освіти набуває модель досконалості Європейської організації менеджменту якості (EFQM Excellence Model)³. Вона базується на дев'яти показниках. П'ять з них (лідерство, управління персоналом, політика і стратегія, забезпечення ресурсами та ефективність їх використання, технологічні процеси) характеризують якість вищої освіти як можливості, що відображають діяльність установи, а інші чотири (задоволення співробітників, споживачів, вплив на зовнішнє середовище, реалізація потенційних можливостей) – результати, зумовлені можливостями, та зворотний зв'язок від результатів, спрямований на покращення можливостей.

У межах проекту UNESCO-CEPES «Стратегічні показники вищої освіти в XXI столітті» відображені такі основні підходи до визначення якості вищої освіти:

1. Якість вищої освіти як зверхність (високий рівень складності програми, процедур тестування студентів, високий імідж ВНЗ не тільки на національному, але й на міжнародному рівнях).

¹ Harvey, L. Defining quality [Текст] / L. Harvey, D. Green // Assessment and Evaluation in Higher Education. – 1993. – V. 18 (1). – P. 9–34.

² Parri, J. Quality in Higher Education [Текст] / J. Parri // Management. – 2006. – № 2 (11). – P. 107–111.

³ The EFQM Excellence Model, accessed at. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ddexcellence.com/About%20Excellence/Model.git> on 6 August 2009.

2. Якість як відповідність поставленим цілям (відповідність загальноприйнятим стандартам, визначеним акредитаційним органом, з акцентом на досягнуті результати освітнього процесу або навчальної програми).

3. Якість як задоволення споживача (виправдання очікувань споживачів – студентів, батьків, суспільства в цілому та інших зацікавлених сторін).

4. Якість як синонім покращення (процес, спрямований на постійне вдосконалення, розвиток відповідальності ВНЗ за краще використання його інституційної автономії та свободи).¹

Треба зауважити, що кожен із наведених підходів має свої переваги і обмеження залежно від певного етапу розвитку вищої освіти, національної специфіки сприйняття, вимог, що висуваються ринком праці. У той же час елементами, що інтегрують різноманітні підходи до визначення якості в системі вищої освіти, є:

- гарантоване виконання вимог освітніх стандартів і реалізація процесу бенчмаркінга;
- спроможність ставити чіткі цілі відповідно до вимог часу і досягати їх;
- здатність відповідати вимогам споживачів та інших зацікавлених сторін;
- постійний рух до вдосконалення.

Якщо звернутися до вітчизняної наукової літератури, то треба зауважити, що в ній також існують різноманітні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти»: 1) якість вищої освіти як соціальний інститут, 2) якість вищої освіти як педагогічний процес; 3) якість вищої освіти як суспільний процес; 4) якість вищої освіти як процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, 5) якість вищої освіти як загальноцивілізаційний феномен, 6) якість вищої освіти як соціокультурна система та ін.

Так, розуміючи вищу освіту як педагогічний процес і розглядаючи її якість як сукупність характеристик цього процесу, В. Воротілов та Г. Шапоренкова виділяють тринадцять підходів до визначення якості освіти: інтуїтивно-емпіричний (досвід та інтуїція людини); формально-

¹ Гарантії якості вищої освіти: Глосарій [Текст] // Експертиза якості професійного освіти: Матеріали семінара, 20–22 червня 2014 г. – М. : МГУ ім. М. П. Огарєва, 2014. – 30–31 с.

підзвітний (рівень успішності тих, хто навчається); психологічний (рівень вихованості та навченості); процесуальний (оцінка стану навчального процесу); результуючий (оцінка результату педагогічної діяльності освітнього закладу); комплексний (зовнішня експертиза матеріальної бази, кадрового складу, програм, форм і методів роботи і таке інше); багатопараметричний (оцінка діяльності закладу на основі внутрішньо системних параметрів); методологічний (співвідношення результату з поставленими цілями); інтегрований (введення категорій, що носять інтегрований характер – компетентність, грамотність, освіченість); особистісно-орієнтований (розвиток особи того, хто навчається); соціальний (ступінь задоволення індивідуального і суспільного споживача); кваліметричний (вимірювання показників за параметрами).¹

У свою чергу Г. В. Степенко та К. В. Корсак пропонують вирізнити «якість задуму» та «якість відповідності», а щодо якості освіти розрізняють: (1) якість з дидактичної та/або педагогічної точки зору: такі проблеми, як ефективність навчання та викладання, гнучкість у навчанні, компенсаційні програми. Якість освіти розглядається як оптимізація процесів навчання та викладання; (2) якість з макроекономічної точки зору: питання повернення інвестицій у навчання та підготовку (також компаніями), ефект та ціна розміру класу. Якість освіти розглядається як оптимізація вартості навчання та підготовки; (3) якість з соціальної або соціологічної точки зору: забезпечення однакових можливостей для різних груп населення. Якість освіти розглядається як оптимізація відповідності освіти до соціальних вимог; (4) якість з точки зору клієнта: здатність шкіл та провайдерів навчання відповідати конкретним вимогам клієнтів (студентів, учнів, батьків, роботодавців) та надавати навчання та підготовку. Якість освіти розглядається як оптимізація вимог; (5) якість з точки зору менеджменту: ефективні школи та методи Менеджменту Загальної Якості в навчальних закладах. Якість розглядається як оптимізація організації та процесу навчання.²

¹ Воротилов, В. Анализ основных подходов к определению качества образования [Текст] / В. Воротилов, Г. Шапоренкова // Высш. образование в России. – 2006. – № 11. – С. 49–50.

² Степенко, Г. В. Теоретичні і практичні аспекти забезпечення якості професійної освіти у країнах Європи [Текст] / Г. В. Степенко, К. В. Корсак // Стан і проблеми розвитку профтехосвіти у розвинених країнах. Т. 3. – К. : Ін-т систем. дослідж., 1999. – С. 52–54.

Дослідник Р. Кучма визначає якість вищої освіти як збалансовану узгодженість освіти (результату, процесу, освітньої системи) визначеним потребам, цілям, вимогам, нормам (стандартам), що відповідають необхідності сучасного суспільного розвитку. Автор вважає, що якість вищої освіти складається з якості таких компонентів, як якість викладання навчального процесу, педагогічної діяльності, якість науково-педагогічних кадрів, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної бази та інформаційно-освітнього середовища, якість абітурієнтів, якість наукових досліджень, якість управління освітою.¹

На думку А. Токмана та І. Распотнюка, «якість вищої освіти має три важливі аспекти: конструктивну якість курсу професійної підготовки, відповідну його змістовним первинним і організаційним можливостям; експлуатаційну якість, відповідну рівню реалізації навчального процесу; функціональну якість, відповідну мірі досягнення кінцевої мети професійної освіти фахівців».²

У своєму дослідженні В. Зайчук виокремлює наступні основні параметри якості вищої освіти: відповідність навчальних досягнень студентів державним освітнім стандартам; якість навчально-виховного процесу, що забезпечує рівень особистісного розвитку; динаміка індивідуальних досягнень у самовизначенні, саморозвитку, самореалізації; навчально-методичне забезпечення процесу підготовки; позитивна мотивація навчання, готовність до пізнавальної діяльності; якість управління освітніми програмами, що мають бути спрямовані на досягнення основної мети системи освіти – забезпечити умови для всебічного розвитку студентів, виховання громадянина демократичного суспільства.³

Серед інших поширених в науковій літературі трактувань якості вищої освіти зустрічаємо такі: відповідність навчально-дисциплінар-

¹ Кучма, Р. Сучасні системи управління якістю вищої освіти в контексті вимог Болонського процесу [Текст] / Р. М. Кучма // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2010. – Вип. 94–96. – С. 90.

² Токман, А. Сутність і структура поняття «якість освіти у ВНЗ» у педагогічній літературі [Текст] / А. Токман, І. Распотнюк // Освіта на Луганщині. – 2013. – № 1. – С. 27.

³ Зайчук, В. Управління якістю освіти як складова державної освітньої політики [Текст] / В. О. Зайчук // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1. – С. 57.

ної динаміки формам культурної інституційної практики; інтегральна характеристика системи вищої освіти, що відображає ступінь відповідності реальних освітніх результатів, що досягаються, нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням; поняття, яке охоплює три важливі складові: якість навчально-методичної бази, якість педагогічних кадрів та професорсько-викладацького складу, якість об'єкта навчання (рівень підготовки фахівців, здатних до ефективної професійної діяльності); складна філософська, економічна і соціальна категорія, на основі якої формується освітня політика, що здійснюється керівництвом вищого навчального закладу відповідно до накреслених цілей і завдань.

Усе вищенаведене свідчить про те, що на сьогодні накопичено достатньо великий науковий матеріал, в якому висвітлюються різні аспекти поняття «якість вищої освіти». Разом із тим питання про зміст даного поняття дотепер залишається дискусійним.

Беручи до уваги проведені наукові розробки, можна стверджувати, що у визначенні якості вищої освіти сучасна соціально-філософська та педагогічна думка спираються на три основні підходи: об'єктивістський, релятивістський та компетентнісний. Перший підхід проводить аналіз якості вищої освіти на підставі і вхідних параметрів освітньої системи ВНЗ (професійного рівня викладачів, рівня матеріально-технічного забезпечення, рівня знань студентів на початковому етапі навчання тощо), і вихідних параметрів (рейтингу випускників, можливості працевлаштування тощо). Релятивістський підхід спирається на досягненні цілей навчання. З'ясовується, наскільки рівень навчальних досягнень студентів відповідає запланованому результату у вигляді вимог освітніх стандартів. Компетентнісний підхід орієнтований на вдосконалення якості освітнього процесу в поточному періоді. При оцінюванні якості вищої світи розглядають творчу пізнавальну активність студентів, рівень сформованих у них компетенцій.

Згідно з даними підходами, якість вищої освіти є характеристика вищої освіти, що відображає відповідність інституційних умов, освітніх процесів та результатів навчання державним освітнім стандартам, вимогам розвитку особистості і суспільства.

Із цього можна припустити, що в системі якості вищої освіти необхідно виділити три елементи: якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти.

Якість потенціалу вищої освіти виражається в таких характеристиках як якість освітнього стандарту, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної та інформаційно-методичної бази, якість науково-педагогічних кадрів, якість викладання (навчального процесу, педагогічної діяльності), якість наукових досліджень, якість підготовки абітурієнтів і студентів, якість виховання тощо.

Якість процесу вищої освіти – це якість освітньої діяльності, якість технології освіти, використання активних форм навчання, контролю освітнього процесу, якість мотивації викладацького складу на творчість і ефективність педагогічної роботи, якість ставлення студентів до навчання, інтенсивність освітнього процесу, методи презентації знань. Як зауважено в Законі України «Про вищу освіту», «якість освітньої діяльності – рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної освіти та сприяє створенню нових знань».¹

Якість вищої освіти характеризує також результат освітньої діяльності: усвідомлення професіоналізму, розпізнання і реалізація індивідуальних здібностей та особливостей, задоволення вимог споживачів, працевлаштування, кар'єра і зарплатня, оволодіння методологією самоосвіти, наявність гарантії застосування отриманих знань і практичних навичок із вигодою для дипломованого спеціаліста. У Законі України «Про вищу освіту» наполягається, що «якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти».²

Найважливіше значення для інноваційного розвитку вищої школи України має вирішення проблеми забезпечення якості вищої освіти. Її розгляд повинен здійснюватися в контексті Болонського процесу, учасником якого Україна стала в 2005 р. Як член Болонського процесу Україна взяла на себе зобов'язання проводити роботу з приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів та узгодження нормативно-правових змін у системі вищої

¹ Про вищу освіту [Текст] : Закон України (станом на 29 жовт. 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – С. 6.

² Там само.

освіти згідно зі стандартами і рекомендаціями Європейського простору вищої освіти.

Зауважимо, що забезпечення якості вищої освіти в Європі стало гаслом останніх десятиліть і наслідком широкомасштабних реформ національних систем освіти.

У Болонській декларації (1999 р.) наголошується, що одним із найважливіших напрямів діяльності країн-учасниць Болонського процесу є співробітництво у сфері забезпечення якості вищої освіти через розробки відповідних критеріїв і методологій оцінки, що виступає основою для формування європейського простору вищої освіти.¹

Першими європейськими країнами, що розпочали процес із забезпечення якості вищої освіти, були Велика Британія, Франція і Нідерланди. Вони почали проводити формальну оцінку якості вищої освіти з 1985 р. (при тому, що в політехнічному секторі Великої Британії система зовнішньої оцінки якості існувала вже з кінця 1960-х рр.). Важливим поштовхом у поширенні практики забезпечення якості вищої освіти в Європі став пілотний проект Європейського Союзу, що був реалізований в 1994–1995 рр. Агентства з забезпечення якості освіти Фландрії, Нідерландів і Німеччини в 1999 р. розробили методику оцінки якості вищої освіти в галузі фізики, пізніше реформовану в університетах усіма агентствами, що співробітничали одне з одним. Болонська декларація надала старт підтримці даної інновації з боку інститутів Європейського Союзу.

Європейська комісія в 2004 року запропонувала «п'ять кроків для забезпечення якості». Вони включають у себе: 1) створення всіма інститутами вищої освіти внутрішніх систем забезпечення якості; 2) поява незалежних акредитаційних агентств з питань забезпечення якості; 3) включення національних агентств в європейський реєстр акредитаційних агентств із забезпечення якості і визначення умов реєстрації; 4) можливість для інститутів вищої освіти обирати з реєстру агентство, яке відповідає його профілю і потребам; 5) прийняття результатів оцінки агентств офіційного реєстру як основи для рішення з ліцензування і фінансування, включаючи право на гранти для студентів.

¹ The European Higher Education Area. Joint Declaration of the Ministers of Education [Текст]. – Bologna, 1999. 19 June. – P. 2.

Відповідно до рішення, що було прийнято на Берлінській конференції міністрів, що відповідають за вищу освіту (2003 р.), в 2005 р. Європейська мережа забезпечення якості вищої освіти (ENQA), створена в 2000 р. для координації процесу розробки європейських стандартів якості вищої освіти і для вирішення проблем сертифікації і акредитації освітніх програм і вищих навчальних закладів, розробила «Стандарти і інструкції із забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти».

Даний документ, підготовлений ENQA разом з Європейською асоціацією університетів, Національними союзами студентів в Європі і Європейською асоціацією закладів вищої освіти, містить такі рекомендації:

- розробити європейські стандарти з внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості, а також стандарти для агентств з зовнішнього забезпечення якості;
- проводити кожні п'ять років циклічну оцінку європейських агентств із забезпечення якості;
- зробити акцент на субсидіарності, при цьому по можливості проводити оцінку всередині країни;
- скласти Європейський реєстр агентств із забезпечення якості;
- створити Європейський консультативний форум із забезпечення якості вищої освіти.

В основу розроблених стандартів і директив зовнішньої і внутрішньої гарантії якості були обрані такі підходи до забезпечення якості вищої освіти:

- вищій навчальний заклад несе основну відповідальність за якість і її гарантію;
- інтереси суспільства, що стосуються якості і стандартів вищої освіти, повинні бути захищені;
- якість академічних програм для студентів та інших споживачів має поліпшуватися і розвиватися;
- повинні існувати ефективні організаційні структури, що репрезентують і підтримують академічні програми;
- необхідним є забезпечення прозорості і використання зовнішньої експертизи гарантії якості;
- повинен заохочуватися розвиток культури якості в ВНЗ;

– мають бути започатковані процеси, що дозволяють ВНЗ продемонструвати досягнуті результати, у тому числі їх слід відображати у звітності;

– гарантія якості з метою звітності повинна повністю відповідати гарантії якості з метою удосконалення навчального процесу;

– навчальні заклади мають демонструвати свої якості як всередині країни, так і на міжнародній арені;

– процеси, що запроваджуються, не повинні принижувати різноманіття і новаторство.¹

Разом з тим на ювілейній зустрічі міністрів, що відповідають за вищу освіту європейських країн-учасниць Болонського процесу, 11 березня 2010 року в Будапешті (Угорщина) новий Президент ENQA Акім Хопбах (Німеччина) ще раз оголосив основні принципи розвитку систем гарантії якості освіти:

– вищі навчальні заклади несуть основну відповідальність за якість вищої освіти;

– усі форми і процедури гарантії якості повинні бути зорієнтовані на подальшому вдосконаленні якості освіти;

– різноманіття підходів вітається, якщо застосовуються єдині для всіх принципи оцінки і гарантії якості;

– усі учасники освітнього процесу і особливо студенти беруть участь у процедурах і роботі органів гарантії якості;

– агентства гарантії якості є незалежними.

У Бухаресті 26–27 квітня 2012 р. відбулася Конференція міністрів, що відповідають за вищу освіту, у межах якої пройшов третій Болонський форум «Beyond the Bologna process: Creating and connecting national, regional and global higher education spaces».

Під час конференції було прийнято Бухарестське комюніке, в якому було констатовано, що учасники Болонського процесу будуть намагатися забезпечувати якість вищої освіти з метою збільшення працевлаштування випускників ВНЗ і поширення академічної мобільності як засобу поліпшення навчання.

Їх дії з досягнення цих цілей будуть підкріплені постійною роботою на шляху гармонізації національних практик із метою і політикою Європейського простору вищої освіти.

¹ Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти [Текст]. – К. : Ленвіт, 2006. – С. 5–15.

Учасники Болонського процесу вважають, що забезпечення якості має важливе значення для встановлення довіри до Європейського простору вищої освіти і для посилення привабливості пропозиції ЄПВО, включаючи трансмежову освіту. Вони готові як підтримати соціальну відповідальність із забезпечення якості, так і активно долучати широке коло зацікавлених сторін до цього процесу. Учасники Болонського процесу вдячні ENQA, ESU, EUA та EURASHE (група E4) за доповідь про хід реалізації і застосування «Європейських стандартів і принципів керування на шляху забезпечення якості» (ESG). Вони вирішили переглянути ESG для вдосконалення розуміння, застосовності і корисності, включаючи їх сферу діяльності. Перегляд буде заснований на первісній пропозиції, що була підготовлена E4, у співробітництві з Education International, BUSINESSEUROPE та Європейським реєстром із забезпечення якості вищої освіти (EQAR), який буде зданий Робочій групі Болонського процесу.

Міністри привітали зовнішню оцінку EQAR і підтримали агентства з забезпечення якості під час подання заявок на реєстрацію. Вони дозволять зареєстрованим в EQAR установам здійснювати свою діяльність у всьому Європейському просторі вищої освіти відповідно до національних вимог. Так, учасники Болонського процесу будуть намагатися визнавати рішення з гарантії якості зареєстрованим в EQAR агентствам про спільні програми і подвійні дипломи.¹

Як занотовано в огляді офіційних матеріалів і документів, європейські моделі оцінки якості вищої освіти базуються на таких концептуальних підходах:

- 1) затвердження пріоритету оцінки «споживача» над оцінкою «виробника»;
- 2) комплексний розгляд проблеми якості через створення ключових елементів (освітніх стандартів, оцінки досягнень незалежними організаціями, автономії освітніх закладів та ін.);
- 3) розуміння можливостей більш об'єктивної оцінки якості освіти лише з плином певного верифікаційного часу;

¹ Бухарестське комюніке «Використання нашого потенціалу з найбільшою користю: консолідація Європейського простору вищої освіти» [Електронний ресурс]. 26–27 квіт. 2012 р. – Режим доступу: [http://www.edupolicy.org.ua/-Bucharest-Communique\(2012\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/-Bucharest-Communique(2012).pdf).

4) визначення рейтингу вищих навчальних закладів переважно за такими параметрами, як репутація в суспільстві, вступний конкурс, науковий потенціал професорсько-викладацького складу (у тому числі кількість Нобелівських лауреатів), фінансові ресурси закладу, задоволеність студентів якістю та організацією начального процесу, задоволеність роботодавців якістю підготовки фахівців;

5) повага до відмінностей між різними національними системами, а також до індивідуальних конкурентних переваг з оцінюванням закладу в цілому;

6) поєднання внутрішньої і зовнішньої оцінки;

7) використання оцінки як засобу звітності та як засобу сприяння розвитку навчального закладу;

8) використання багаторівневого системного моделювання при плануванні досліджень в якості освіти;

9) широке розуміння освітніх досягнень (досягнення з предмета, динаміка освітніх досягнень, відношення до навчальних предметів, ключові міжпредметні компетентності, задоволеність освітою; подальша освіта і кар'єра);

10) проведення моніторингу якості на національному та міжнародному рівнях як основи для прийняття управлінських рішень;

11) розуміння, що якість університетської освіти не піддається абсолютному та однозначному вимірюванню, оскільки таке вимірювання має включати наявний рівень соціально-економічного розвитку країни, реальні доходи, обсяги споживання матеріальних і духовних благ та послуг, а також рівні розвитку потреб людини;

12) тенденція до використання єдиної термінології, що сприяє покращенню міжнародної комунікації як між національними системами вищої освіти, так і між різноманітними освітніми профілями (програмами підготовки).¹

За основу оцінки якості вищої освіти для країн-учасниць Болонської угоди взято три групи стандартів: 1) стандарти для внутрішнього гарантування якості вищого навчального закладу; 2) стандарти для зовнішнього гарантування якості вищого навчального закла-

¹ Сухова, Н. Н. Якість вищої освіти як одна з філософських засад трансформації освіти XXI століття: європейський контекст [Текст] Н. Н. Сухова // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія. – 2012. – № 1. – С. 171.

ду; 3) європейські стандарти для зовнішніх агентств з гарантування якості.

Отже, оцінювання стає основним механізмом визначення якості вищої освіти, відносного рівня програм та методів викладання й навчання з предмета або на факультеті в цілому. Оцінювання проводиться за внутрішніми та зовнішніми процедурами.

Процес внутрішнього оцінювання містить систематичне збирання адміністративної інформації, опитування студентів і випускників, неформальні бесіди з викладачами та студентами. Складовою зовнішнього оцінювання є відвідування факультету контрольною групою для визначення якості навчання та викладання. Зовнішніми спостерігачами є викладачі або представники професійної діяльності, які на підставі спілкування зі студентами та молодими науковцями складають остаточний звіт. До того ж відповідно до принципу інституційної автономії головна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному вищому навчальному закладі, що є основою для реальної підзвітності академічної системи в межах національної системи якості.

Кожна країна-учасниця Болонського процесу оцінює програми ВНЗ на основі системи акредитації і співставлених процедур, публікує результати оцінки якості освіти спеціалістів, бере участь у міжнародному співробітництві і створенні мережі агентств, що спеціалізуються на визначенні якості вищої освіти.

У більшості національних систем Європи в останній час став очевидним зсув від контролю «входів» до моніторингу контролю «виходів» освітнього процесу. Це зумовлює засвоєння такої методології проектування освіти, в якій одним із найважливіших структурних елементів системи вищої освіти стають результати освіти.

Іншими словами, основними в оцінці ефективності освітньої діяльності вищих навчальних закладів стають не планування і реалізація навчального процесу (зміст навчальних планів, навчальний час тощо), а результати освіти: отримані студентами знання, компетенції і навички, у тому числі за рахунок їх самостійного навчання й самоосвіти.

Центр уваги зміщується із самого процесу навчання (навчальні програми, академічна успішність студентів) на компетентнісний підхід із орієнтацією на професійну й особистісну підготовленість і,

у першу чергу, до працевлаштування випускників, що й повинно бути критерієм результату освіти. У цих умовах механізми забезпечення якості стають центральною складовою подібного управління системою освіти за результатами».¹

З метою досягнення об'єктивності процедури забезпечення якості вищої освіти створюються незалежні структури – Національні агентства із забезпечення якості вищої освіти тощо. Незалежність цієї структури повинна бути підтверджена офіційними документами. Незалежність також є одним із критеріїв для членства в Європейській асоціації з забезпечення якості вищої освіти (ENQA) і при внесенні до Європейського реєстру із забезпеченням якості вищої освіти (EQAR). Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти створено і в Україні, у відповідності із Законом України «Про вищу освіту».

У останні роки значно зросло міжнародне співробітництво між європейськими агентствами із забезпечення якості вищої освіти. Воно включає такі форми, як залучення іноземних фахівців з окремих дисциплін у процес оцінки якості вищої освіти або включення їх до складу комісій з акредитації; включення іноземних колег або експертів в орган управління або керівний комітет агентства тієї чи іншої країни; використання існуючих міжнародних стандартів й критеріїв при оцінці й акредитації й використання розроблених на міжнародному рівні показників рівня навченості для ступенів бакалавра та магістра. Згодом національні критерії кваліфікації повинні будуть злитися в єдину структуру вимог кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, які формуються на основі загального розуміння результатів навчання й компетенцій, які отримуються випускниками вищих навчальних закладів.

У європейському просторі вищої освіти існує низка організацій й структур, які займаються забезпеченням якості вищої освіти: Міжнародна асоціація президентів університетів (МАПУ); Європейська Асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ); Європейська Асоціація університетів (ЄАУ); Європейське студентське міжнародне бюро (ЄСМБ); Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої

¹ Бабін, І. І. Забезпечення якості вищої освіти: європейський, національний та інституційний рівні [Текст] / І. І. Бабін // Наука і освіта. – 2011. – № 1. – С. 10.

освіти (ММАЗЯ); Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ); Європейський консорціум акредитацій (ЄКА); Транснаціональний європейський проект оцінювання (ТЕПО); Центрально- і Східноєвропейська мережа (ЦСЄ); Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти.¹

Реалізація вказаних положень із забезпечення якості вищої освіти знаходить відображення в практиці діяльності країн-учасниць Болонського процесу, у тому числі – й України.

Законом України «Про вищу освіту» (ст. 16) визначена система забезпечення якості вищої освіти, яка складається з:

1) системи забезпечення вищими навчальними закладами якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості);

2) системи зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти;

3) системи забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти.²

Уперше про необхідність створення системи оцінки якості вищої освіти на інституційному рівні (рівень вищого навчального закладу) було заявлено Міністерством освіти і науки України у рекомендаціях ВНЗ III–IV рівнів акредитації щодо впровадження принципів Болонської декларації у 2005–2006 навчальному році. Однак згадані рекомендації носили здебільшого декларативний характер, тому не були реалізовані в частині розробки систем моніторингу.

Повернення до проблеми удосконалення механізмів внутрішнього оцінювання якості вищої освіти здійснено МОН України в 2007 р. У преамбулі наказу Міністерства зазначалося, що розроблення єдиних критеріїв гарантії якості вищої освіти у ВНЗ в межах Болонського процесу потребує запровадження оцінювання. Цим наказом керівники ВНЗ I–IV рівнів акредитації зобов'язувалися:

¹ Рябченко, В. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітянських реформ: ретроспектива й сучасність з позицій світоглядно-компетентнісного підходу [Текст] / В. Рябченко // Вища освіта України. – 2015. – № 1. – С. 17.

² Про вищу освіту [Текст] : Закон України (станом на 29 жовт. 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – С. 23.

– розробити та запровадити систему менеджменту якості вищої освіти;

– запровадити систему рейтингового оцінювання діяльності науково-педагогічних кадрів;

– постійно проводити моніторинг рівня знань, умінь, навиків і компетенцій з усіх циклів нормативних дисциплін.¹

У квітні 2009 року питання щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у ВНЗ III–IV рівнів акредитації розглядалося на Колегії МОН України. Зокрема, критичної оцінки зазнав стан розроблення та застосування нових підходів до внутрішнього та зовнішнього моніторингу якості вищої освіти. Листом від 2 листопада 2009 року № 1/9–756 усім ВНЗ Міністерство рекомендувало запровадити систему внутрішнього моніторингу якості освітніх послуг з урахуванням оцінок студентства і застосувати його результати для вдосконалення навчально-виховного процесу.² До листа додавався проект Типового Положення про центр моніторингу якості освітніх послуг ВНЗ III–IV рівнів акредитації, остаточний текст якого так і не був затверджений. Однак усі зазначені документи так і не актуалізували процес створення на інституційному рівні систем моніторингу якості. Відтак у вітчизняних ВНЗ створювалися власні системи моніторингу, досвід розробки та впровадження яких потребує вивчення та узагальнення³.

Ми переконані, що реальні зміни в забезпеченні якості вищої освіти вищими навчальними закладами відбудуться з реалізацією нового Закону «Про вищу освіту», у відповідності з яким система забезпечення вузами (ВНЗ) якості вищої освіти передбачає здійснення наступних заходів: визначення принципів та процедур забезпечення якості вищої освіти; здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм; щорічне оцінювання здобувачів вищої освіти,

¹ Про удосконалення механізмів зовнішнього та внутрішнього оцінювання навчальних досягнень студентів [Електронний ресурс] : наказ МОН України від 29.10.2007 р. № 948. – Режим доступу: <http://academy.ks.ua/zno/doc/6.pdf>.

² Щодо запровадження моніторингу якості освітніх послуг у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації // Лист МОНУ від 02.11.2009 р. № 1/9–756.

³ Красильникова, А. Классификация моделей мониторинга качества составляющих педагогической системы в отечественных высших учебных заведениях [Текст] / А. Красильникова // Молодь і ринок. – 2014. – № 1. – С. 100.

науково-педагогічних і педагогічних працівників вищого навчального закладу та регулярне оприлюднення результатів таких оцінювань на офіційному веб-сайті вищого навчального закладу, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб; забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників; забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, у тому числі самостійної роботи студентів, за кожною освітньою програмою; забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом; забезпечення публічності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації; забезпечення ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату у наукових працях працівників вищих навчальних закладів і здобувачів вищої освіти та ін.¹

Що стосується системи якості вищої освіти України, то вона передбачає: забезпечення ефективності процесів і процедур внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів та якості вищої освіти; побудову системи проведення процедур зовнішнього забезпечення якості; створення прозорих механізмів оприлюднення критеріїв прийняття рішень відповідно до стандартів та рекомендацій забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти; налагодження доступного і зрозумілого звітування; проведення періодичних перевірок діяльності систем забезпечення якості та механізмів роботи з отриманими рекомендаціями та ін.²

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, яке є незалежним, постійно діючим колегіальним органом, закликано здійснювати реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти України. Для цього воно формує вимоги до системи забезпечення якості вищої освіти, розробляє положення про акредитацію освітніх програм і подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; аналізує якість освітньої діяльності вищих навчальних закладів; проводить ліцензійну експертизу, готує експертний висновок щодо можливос-

¹ Про вищу освіту [Текст] : Закон України (станом на 29 жовт. 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – С. 24.

² Там само. – С. 24–25.

ті видачі ліцензії на провадження освітньої діяльності; формує за поданням вищих навчальних закладів (наукових установ) пропозиції, у тому числі з метою запровадження міждисциплінарної підготовки, щодо переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на відповідних рівнях вищої освіти, і подає його центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; формує єдину базу даних запроваджених вищими навчальними закладами спеціалізацій, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на кожному рівні вищої освіти; проводить акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти; формує критерії оцінки якості освітньої діяльності, у тому числі наукових здобутків, вищих навчальних закладів України, за якими можуть визначатися рейтинги вищих навчальних закладів України; розробляє вимоги до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені, розробляє порядок їх присудження спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів (наукових установ) та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки; розробляє положення про акредитацію спеціалізованих вчених рад та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, акредитує спеціалізовані вчені ради та контролює їх діяльність; акредитує незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти та ін.

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти щороку готує та оприлюднює доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства, звіт про власну діяльність, формує пропозиції щодо законодавчого забезпечення якості вищої освіти та направляє зазначені документи Верховній Раді України, Президентові України, Кабінетові Міністрів України та вищим навчальним закладам для їх обговорення та належного реагування.¹

Ефективними інструментами забезпечення якості вищої освіти України слугують європейська та національна рамки кваліфікацій,

¹ Про вищу освіту [Текст] : Закон України (станом на 29 жовт. 2014 р.). – Х. : Право, 2014. – С. 25–26.

зокрема Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ, 2003 р.), Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО, 2005 р.), Національна рамка кваліфікацій (НРК, 2011 р.), а також імплементація систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти.

Таким чином, проведений аналіз засвідчив, що поняття «якість вищої освіти», як багатоаспектне і різнопланове, викликає широких дискусій серед науковців. Воно охоплює як сукупність закладених у вищу освіту ресурсів, так і процес освітньої діяльності та його результати. Для забезпечення якості вищої освіти як найважливішого компонента інноваційного розвитку сучасної вищої школи України необхідна імплементація компетентнісного підходу до аналізу якості вищої освіти, реалізація комплексу інструментів систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій Європейського простору вищої освіти як основи для інтеграції національної системи забезпечення якості вищої освіти в європейську систему оцінювання вищої освіти.

5.4. Дослідницький університет в інноваційному суспільстві знань

Інноваційне суспільство ґрунтується на наявності висококваліфікованого, освіченого особистісного капіталу людини. Дослідницький університет є саме тією структурою, яка здатна пришвидшити формування в Україні такого суспільства. Він є центром передових ідей, концепцій та осередком генерування інтелектуальної еліти.

Перші моделі дослідницьких університетів зародилися у другій половині минулого століття, зокрема, у Сполучених Штатах Америки (Стенфордський університет, Берклі, Массачусетський технологічний університет). Протягом цього періоду проходив процес формування концепції дослідницького університету.